

Att förvalta en kungsgård

OTTENBY, ÖLANDS SÖDRA UDDE

Ottenby kungsgård ligger i Ås socken vid Ölands södra udde – avgränsat i rummet men inte i tiden. Här känns landets religiösa, politiska och ekonomiska historia nära. Södra udden, som på kartan har formen av en dolkspets, med sin längd om en mil och bredd på fyra och en halv kilometer, har varit ett bebott och betat kulturlandskap ända sedan förhistorisk tid. Eketorps fornborg med ursprung i folkvandringstiden ligger bara en mil norrut och forn lämningar på själva udden visar religiösa kultplatser och gravfält från yngre järnåldern. På södra udden växte redan under vikingatid ett fiskeläge fram som utvecklades till marknadsplats för hela södra Östersjön.

Mellan kungsgården och fyrtornet på udden står Kungsstenarna. Det är två enorma kalkstenshällar som rests

Statens fastighetsverk förvaltar drygt 30 jordbruksegendomar och bland dem ett flertal kungsgårdar. Många har funnits i kronans ägo sedan medeltiden medan andra – som Ottenby – blev kronogods i samband med reformationen. Den traditionella markförvaltningen integreras här med de speciella hänsyn som måste tas till den kulturhistoriska miljön.

på högkant likt för- och akterstammen på ett skepp.

Enligt sägnen syftar namnet på två kungar ur uppländska Ynglingaätten och enligt den engelske köpmannen Wulfstans reseberättelse från 800-talet tillhörde Öland svearna. Bynamnet Ottenby tros innehålla mansnamnet Otame, där ett personnamn i förstavel sen kopplat till -by av ortnamnsforskningen anses tyda på uppländsk härkomst. En annan förklaring är att namnet helt enkelt betyder byn på udden – 'Uddenby'.

De 275 synliga anläggningarna på Ottenby gravfält talar för en rik bygd här under yngre järnålder. I dag ligger kungsgården med sina ladugårdar och hus strax ovanför den urgamla bosättningen.

Rosenkinds källa var en viktig punkt

på södra udden, där källan bevattnade en hagtorn av osedvanliga mått. Ernst E. Aren tror i sin bok om Ottenby från 1937 att Rosenkind med heligt träd och källan var kultplats under hedendomen, där också en ungmö – Rosenkind – vävdes in i myten. Trädet användes som sjömärke och sedermera 'gästbok' för höga herrar, och finns utmärkt på kartan från 1676. Om trädet och källan ansågs heliga hade man därtill hela Ottenby lund, där redan namnet indikerar offerlund.

Nydala kloster

Redan cisterciensermunkarna i 1100-talets Småland insåg troligen att det fanns poänger med stordrift. Efter sin första klosteretablering i Nydala år 1143 i Kronoberg, tittade man mot havet. Cistercienserna etablerade flera dotter-

kloster till Nydala, bland annat Roma kloster på Gotland, anlagt år 1164, i dag under Fastighetsverkets förvaltning. Munkar och nunnor behövde fisk för långa fasteperioder.

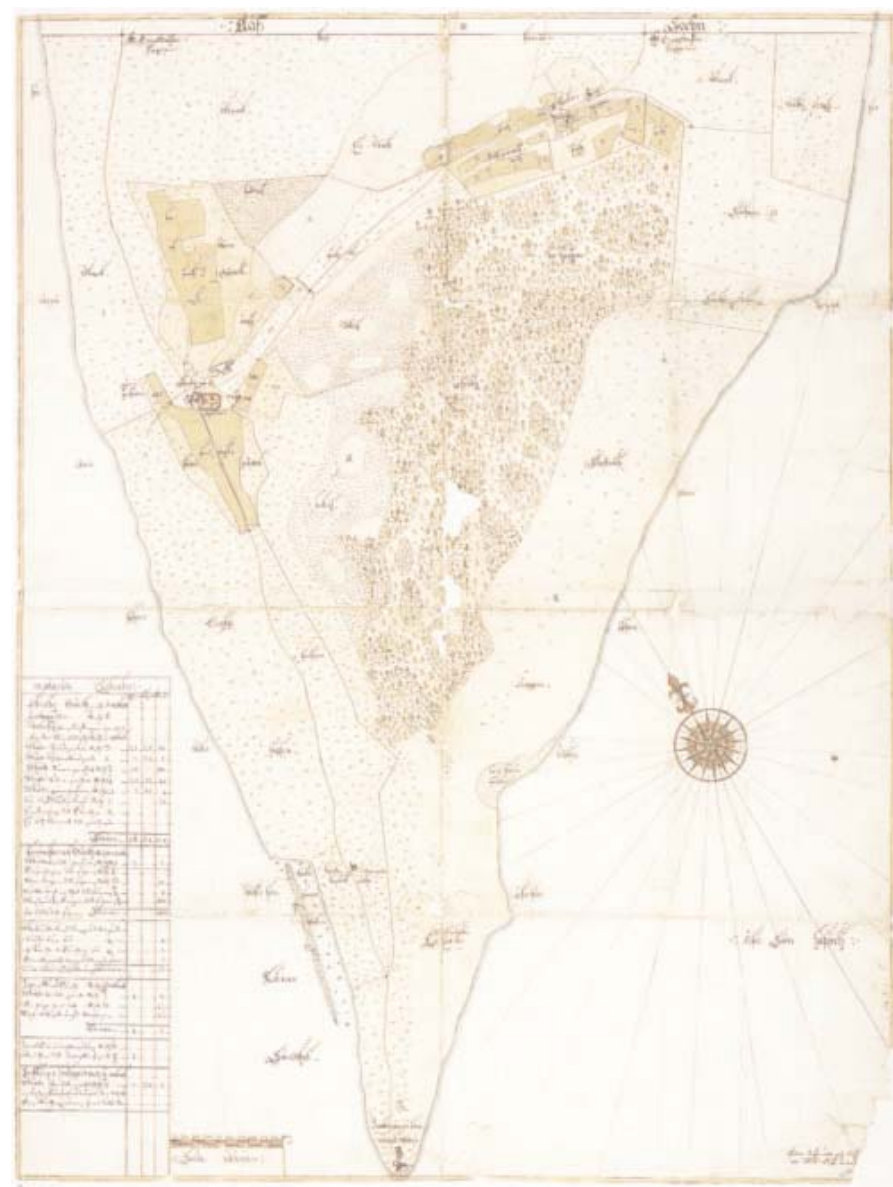
I Ottenby låg vid 1200-talets mitt flera mindre gårdar, men framför allt låg här ett viktigt fiskeläge med ett kapell helgat åt Johannes döparen. Fisket av sill, lax, ål och torsk var gott. «Till avhjälpande klostrets besvärande sillbrist» överlämnade biskop Henrik i Linköping enligt ett gåvobrev från år 1279 gårdar i Ottenby till klostret i Nydala. Arkeologiska utgrävningar av kapellruinen har daterat den till 1200-talet vilket stämmer bra med munkarnas ankomst, även om kapellet enligt traditionen skulle varit uppfört av fiskarna. Under kapellet har man funnit spår av bebyggelse som kan dateras till sen

Kungsstenarna vid Ottenby. Enligt sägnen syftar namnet på de väldiga kalkstensflisorna på två kungar ur Ynglingaätten.

Ett kors minner om S:t Johannes kapell vid det gamla fiskeläget Kyrkhamn. Fyren Långe Jan byggdes av sten från ruinen.

Kartan från 1676 visar kungsgården omgiven av norra och södra gårdet i övre västra delen. I norr löper stenmuren som ett svart streck från strand till strand.

vikingatid eller tidig medeltid.

Genom byte och ytterligare donationer, bland annat genom riddaren Johan Elefsson och hans dotter Kristina, mor till den heliga Birgitta, förvärvade Nydala ytterligare gårdar i Ottenby 1285 och 1293, för att snart bli ägare av hela den nuvarande kungsgårdens område. Ottenby ägdes av klostret fram till 1527 då byn liksom landets övriga kloster gods övergick till kronan i samband med reformationen.

Vid 1530-talet var Ottenby en by med 19 kronogårdar där bönderna betalade ränta till kronan i form av penningar och fisk.

Gustav Vasa låter 1544 anlägga ett «skäperij» med fåravel vid Ottenby och ger order om röjning för en god hage. Två till tre hundra engelska får ska utplaceras på Ottenbys marker och därtill ska byggas lador och «vältäckta och mossade fårhus».

Johan III:s hjortpark

Dovhjärtarna som i dag vilar på ängen vid Ottenby lund hör till en stam som

Fyren Långe Jan höjer sig över den flacka uddens fornlämningar och fiskarstugor och markerar inloppet till Kalmarsund. Innan fyren uppfördes 1785 var en mäktig hagtorn vid Rosenkinds källa länge sjöfararnas landmärke vid udden.

Johan III köpte in från England på 1570-talet till sin vid Ottenby anlagda jaktpark. En sådan sluten, från jordbruket avskild jaktmark, hörde till en europeisk furstes statussymboler.

Johan III inskränkte dock inte jaktmöjligheterna till vilthägnat, utan skärpte lagbestämmelserna för jakt på hög- och lågvilt till hela Öland. Jaktlagarna har satt spår hos öläningen långt bortom dovhjortarnas avbildande på Ölands vapen. Den kungliga jaktparken upprätthölls mellan 1572 och 1801. Hjortstammen, som alltjämt tillhör ståthållarämbetet, har vid flera tillfällen räddats från att dö ut.

Den kungliga djurgårdsinrättningen och anläggningen av kronoschäferiet ökade ytterligare dagsverksskyldigheten för Södra motets bönder. Till den hörde att avbärga schäferiängarna, vilka än i dag slås för hand. Bönderna protesterade både mot påtvingade hårda dagsverken och förbudet att jaga eller bära bössa. Att mot dödsstraff inte kunna dryga ut hushållet med vare sig hög- eller lågvilt var en sak, ägornas

nedtrampade och avbetade grödor var en annan. Byalagen har vid kritiska tidpunkter dygnet runt haft beriden vakt som med facklor, skrik och skrån försökt hålla viltet borta.

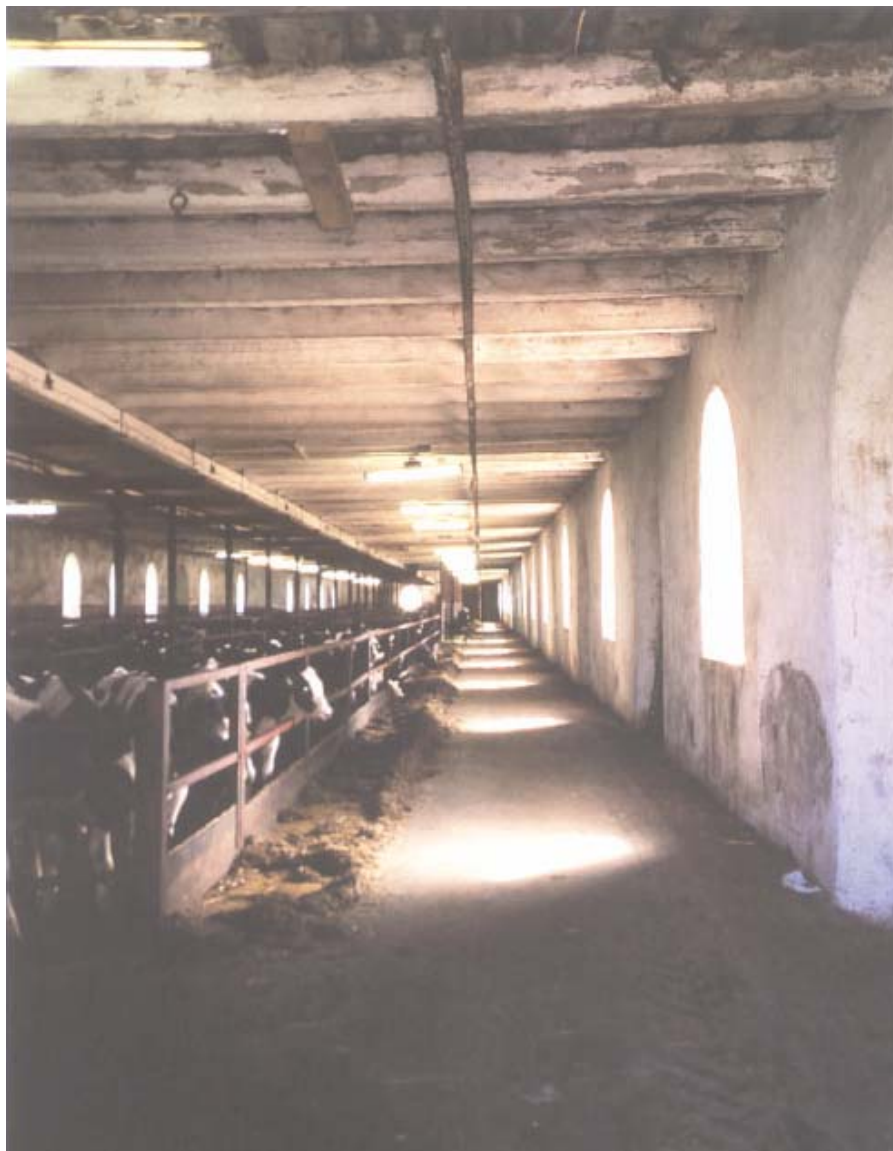
Inte ens den 4,5 kilometer långa och fyra alnar höga kalkstensmur, som Karl X Gustav år 1653 med dagsverkens hjälp lät uppföra tvärs över ön vid Ottenby, har kunnat göra något åt viltets framfart. Som tronföljare fick Karl Gustav Öland som förläning av drottning Kristina, vilken efter sin abdikation 1654 fick livränta från Öland av Karl X Gustav. Under sin tid på Öland, med säte i Borgholm, kom kungen att uppskatta ön och vidtog åtgärder – såsom muren – för att försöka förbättra levnadsvillkoren för undersåtarna.

Allmogens arbetsbörd för Ottenby kungsgård och djurgården minskade dock inte. Kopplat till andra plågor på Öland runt 1770-talet, såsom missväxt, rödsot, krigshot och mobilisering, var missnöjet stort. Under det sena 1700-talet ansåg allmogen att deras barn fick «träla värre än slavarerna i Turkiet och

Morerne i Västindien» med sina dagsverken för Ottenby. Först 1793 medgavs bönderna hel befrielse från underhåll av kungsgården och jaktparken.

Då hade Ottenbys arrendator Adolf von Roxendorff hängts ut offentligt i juridiska tvister med bönderna. Han hade också med statsanslag låtit bygga fyrtornet Långe Jan på sydspetsen år 1784–85. Till fyren, 42 meter hög och 12 meter vid basen, använde man sten från S:t Johannes kapell i Kyrkhamn. Men det är inte säkert att allmogen var lika förtjust i att bli av med en så lukrativ sidoinkomst som skeppsbrotten då utgjorde.

Adolf von Roxendorff är i dag hägkommen för att som kungsgårdens arrendator under 36 år, från 1774 till 1810, ha befrämjat traktens ekonomiska och kulturella utveckling. När fadern och föregående arrendatorn Carl Gustaf von Roxendorff dog 1785, förvandlade sonen kungsgården till en ståtlig herrgårdsanläggning med skyddande park av 236 vilda träd i tredubbla rader där en trädgård anlades med 396 fruktträd.

Tusen nötkreatur kräver rejält tilltagna stallar. Här står kvigor på tillväxt i en ladugård som tidigare var avdelad i sektioner för gårdens stutare.

Nitton år senare, 1804, skulle den nya mangården stå färdig, ritad och planerad av hovintendenten Carl Fredrik Sundvall. Honom har vi även att tacka för Carolina Rediviva i Uppsala samt att ringmuren runt Visby står kvar. En föga smickrande glasveranda från 1880-talet ersattes 1930 av en huvudingång under en av stenkolonner uppbyren altan ritad av Erik Fant.

Kung Gustav v var flitig gäst och jägare på Ottenby. Så länge kungen levde stod 'Gustavs rum' till hans disposition i mangården. Numera står jaktstugan inom hägnet samt ett hus vid kungsgården till förfogande för nuvarande kungens årliga jaktbesök på Ottenby.

Ottenbyskandalen

Kronostuteriet är en annan milstolpe i Ottenby kungsgårds historia. Denna

för kronan ämnade hästavel upprättades av statsmakterna 1831, då hovstallmästare Jacob Wilhelm Beijer utsågs till chef och tillika arrendator av Ottenby kungsgård. Beijers långa tjänstgöring och befrämjande insatser för såväl stuteriets utveckling som kungsgårdens lantbruksförvaltning är omvittnade. Ottenbys hingstar blev mycket lovordade, och mellan 1831 och 1867 såldes cirka 1 000 djur. När kronostuteriet mot slutet av 1800-talet förvandlades till remontdepå för hästar under August Ridderstolpe gick det sämre. Han använde en så kallad ungersk metod där hästarna «gick lösa utan rykt och ans i stallarna», vilka till synes utmärklade och fulla av ohyra levererades till försvaret via Kalmar. Där upptäckte en journalist vanvården, vilken utvecklades till en riksangelägenhet kallad Ottenbyskandalen.

Fågelsträcken drar under vår och höst alltjämt förbi och rastar vid Ölands södra udde. Fågelstationen intill fyrtornet har ringmärkt fåglar sedan 1947. Ornitologerna drar, enligt arrendatorn, lika regelbundet förbi Ottenby kungsgård i 'trefiliga rader'. Kungsgårdens påfågelstopp som delar uppmärksamheten med bortåt 300 vilda arter varnar högljutt vid närgångna besök.

Där tiden smälter samman

Ottenby är den enda återstående av fem kungsgårdar som Gustav Vasa anlade på Öland. De övriga vid Borgholm, Gärdslösa, Horn och Rälla har med tiden skingrats eller överlåtits.

I dag förvaltas kungsgården, som är Ölands största jordbruksföretag, av Statens fastighetsverk och arrenderas sedan 1987 av familjen Wiström. Ottenby har blivit något av en mönsteranläggning men vägen till dagens ansedda mönsterjordbruk har varit lång, krokig och krönt av både framgång och fiaskon. När Britt Wiström en strålände majdag år 2002 visar oss runt och berättar om kungsgården, förefaller historia och nutid smälta samman. Bland nya lusthus och gamla gravsättningar talar vi om folkvandringstid och fiskeläger, munkar och gamla arrendatorer, parker, hus och renoveringar, kungar och allmoge, kor, får och dovhjortar. Kanske finns i detta tidkosmos nyckeln till konsten att förvalta en kungsgård.

Det är tisdagsmorgon efter en strålände pingst och vardagen tar sin början på kungsgården. Klockan är vid pass nio och påfågelstoppen har med tvekan tillåtit oss passera. Delar av familjen Wiström sitter samlad inför arbetsdagen och bjuder på frukost i mangårdens matsal där väggarna pryds av familjeporätt.

Markerna vid Ottenby har hållits öppna av betesdjur sedan urminnes tider. Det var därför naturligt och även ett önskemål från Fastighetsverket att man skulle fortsätta med djurhållningen och även utöka djurbesättningarna på kungsgården. Det finns i dag 1 000 nöt, varav 300 mjölkkor för ekonomin och 200 dikor, samt 1 000 får på Ottenby. Fastigheten omfattar 1 300 hektar, varav 220 hektar odlingsmark och 860 hektar ängs- och betesmark. Makarna

Till kungsgården hör en mängd olika byggnader. Det första som möter en då man följer gamla landsvägen upp mot gården är mejeriet.

En grupp av Ottenbys 1000 får som håller markerna öppna söker skugga under södra Ölands buskträd.

Gårdens huvudbyggnad är ritad av hovintendenten Carl Fredrik Sundvall och uppförd 1803–04. Den kolonnburna altanen ritad av Erik Fant kom till 1930. De båda flyglarna från 1783–84 har eldhärjats men återupbyggts – den södra efter en brand 1870 och den norra efter en brand 1941.

Wiström kommer från Gärdslösa på Öland där båda vuxit upp på lantbruk med djurbesättningar. Den erfarenheten kom väl till pass när man övertog Ottenby mitt i kalvningen.

– Ottenby var ganska nedgången när vi kom hit, berättar Hans Wiström. Under våra 15 år som arrendatorer har vi investerat 20 miljoner kronor i upprustning av fastigheterna, varav Domänverket och sedermera Statens fastighetsverk bidragit med cirka åtta miljoner kronor.

Ett familjeföretag

Ottenby är statligt byggnadsminne vad gäller mangårdsbyggnader och ladugårdar samt betraktas som nationellt kulturarv vad gäller helheten. Att hålla ihop helheten var viktigt då man för tio år sedan bolagiserade Byggnadsstyrelsen och Domänverket. Om till ex-

empel skogen på en egendom – eller markerna i fallet Ottenby – styckas av, upphör möjligheten för fastigheten att bära sig ekonomiskt. Statens fastighetsverk bildades 1993 med uppdrag att förvalta byggnader, parker och mark som kan räknas till det nationella kulturarvet. Ottenby kungsgård ingår bland de kulturegendomar i statlig ägo som Fastighetsverket förvaltar i samråd med Riksantikvarieämbetet.

Ämbetet har utarbetat skyddsföreskrifter för var och en av fastigheterna. Sådana finns för Ottenby gårdscenter och ekonomibygnader, medan utökade skyddsföreskrifter för Ottenbys skog och mark blir klara under 2003. Ökade kostnader på grund av antikvariska hänsyn bekostas av Fastighetsverket, medan drift och underhåll bekostas av arrendatorn. Alla yttre förändringar av byggnaderna sker i samråd

med Fastighetsverket och Riksantikvarieämbetet. Så kallade sysselsättningsmedel användes för arbetskostnader vid omläggningen av skiffertaken på mangård och flyglar för tre år sedan.

Tillsammans med de fyra barnen driver Hans och Britt Wiström ett familjeföretag med tre gårdar. Två av barnen Wiström arbetar på Ottenby; Katrine som arbetar med familjeföretagets administration och ekonomi och Andreas som bor med sin familj i mangårdens norra flygel och arbetar med driften av kungsgården och i senaste avtalet står med som arrendator. Katrine och Andreas fasas nu in i verksamheten av föräldrarna Hans och Britt för ett generationsskifte. Sonen Johan har tagit över verksamheten med betodling i Gärdslösa och sonen Peter driver gården i Hagby som är Hans Wiströms föräldrahem och där man nu

Några av kungsgårdens arbetarbostäder bakom rader av askar som planterats för att skona bebyggelsen från de pinande vindarna.

Bland lövträden i parken finns lusthuset som Britt Wiström själv ritat. Den runda stensockeln i muren som huset vilar på fanns sedan tidigare.

odlar vete och bönor samt har grisproduktion.

Det behövs inte några ingående studier för att med blotta ögat se eller vid en vistelse känna hur Ottenby kungsgård förvaltas. Till den inre och yttre harmoni som här råder, ligger också Britt Wiströms konstnärliga handlag. Hennes personligt färgade och genomtänkta inredningar syns såväl i gårdens konstgalleri som i mangården.

Ottenby kungsgård och Ölands södra udde är sedan 1970 naturreservat. Dess norra gräns går vid Karl x Gustavs mur och sträcker sig, med undantag för utågor i nordvästra hörnet, över hela södra udden.

Schäferiängarna i öst är med sina 250 hektar Sveriges största ängsyta som fortfarande slås för ettåriga växters fortsatta bestånd. Där växer åtskilliga av öns orkidéer. Ängen gränsar till Ot-

tenby lund där cirka 200 dovhjortar inom vilthägnat trivs i lundens rika lövskogsbestånd. På övriga udden betar kungsgårdens djur.

Vad som händer på och med Ottenby har betydelse för hela Öland, och av allt att döma även för nationen. Att södra Öland hade ett strategiskt läge insåg redan uddens första kolonistörer. Sjöslagen med danskar och ryssar har stått täta utanför udden. Ett sentida historiskt exempel i marginalen är avlyssningsstationen upprättad i Ottenby av engelsmännen 1944–45 med svenska regeringens goda minne. Den riktades mot tyska Peenemünde och tillverkningen av V2-raketer under andra världskriget.

Vid Ottenby förenas elementen och här är Guds gåvor rika. Vid Ölands södra udde utspelar sig inför våra ögon stunder då, som Linné uttryckte det,

man tycker sig «skåda vår Herre på ryggen». Stunder väl värda att bevara.

*Christina Fagerström;
Frilansjournalist*

Generationsskifte. Tillsammans med farfar Hans Wiström får näst-nästa generation perspektiv på världen från traktorhytten.